
FEJEZETEK A KÁDÁR KORSZAK NEMZETISÉGPOLITIKÁJÁBÓL

Tóth Ágnes¹

A nemzetiségpolitika újragondolása (1965-1970)

Részlet a szerző készülő monográfiájából²

A nemzetiségpolitikában a sztálini „nemzeti forma, szocialista tartalom” korrekciójára a '60-as évek második felében került sor, amit alapvetően az ország bel- és külpolitikai helyzetének változása, valamint az európai enyhülési folyamat tett lehetővé, illetve kényszerített ki.

Belpolitikai szempontból meghatározó jelentőséggel bírt, hogy a forradalom után hatalomra kerülők a '60-as évek elejére az intézményi restauráció, a megtorlások, illetve a társadalom egyes csoportjainak megnyerését szolgáló intézkedések, valamint a mezőgazdaság kollektivizálása révén megerősítették pozíciójukat. Az ellenforradalmi hatalom az évtized fordulójára normalizálta kapcsolatait a passzív ellenállást folytató egyházakkal és híveikkel, valamint a szellemi élet meghatározó képviselőivel. A kommunista akaratnak immár egy évtizede ellenálló parasztságot pedig 1958-1961 között, a brutalitást sem nélkülözve kényszerítették térdre. A mezőgazdaság kollektivizálása eredményeként – amely a gazdaság szocialista átalakításának meghatározó és egyben szimbolikus állomásává vált – 1961 végén a magyar parasztságnak csak 6,5%-a dolgozott magángazdálkodóként, túlnyomó többsége, 75%-a

¹ MTA TK Kisebbségkutató Intézet, Budapest; PTE BTK Német Alapítványi Tanszék, Pécs

² A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alap támogatásával (K 1162 09) készült.

tsz-tag, 19%-a pedig állami gazdaságok alkalmazottja lett.³ A mezőgazdaság szocialista átalakítása közvetlenül érintette a többségében falun élő magyarországi kisebbségeket is. Egyrészt a kollektivizálás hatására, különösen a fiatalok, tömegesen hagyták el a falvakat. Az országon belüli migráció tovább gyöngítette a közösségeket. Másrészt a pártvezetésnek szembe kellett néznie azzal, hogy az elvárásokra rációval az elmúlt másfél évtizedben a magyarországi nemzetiségek asszimilációja nem következett be. Azaz: e csoportok társadalmi integrációja nemzeti identitásuk negligálásával nem valósítható meg. Emellett a pártvezetést a nemzetiségpolitika újragondolására ösztönözte a szomszéd országokban élő magyar kisebbségek helyzetének a romlása. A hatalom e téren megmutatókozó passzivitása különösen értelmiségi körökben, de a társadalom más rétegeiben is elégedetlenséget váltott ki. A kádári pártvezetés a magyar kisebbségi közösségek vezetőinek és a magyar társadalom elvárásának a nyomása alá került.⁴

Ezzel párhuzamosan jelentős változások zajlottak *le külpolitikai vonatkozásban* is. Az '50-es évek közepén megkezdődött a Szovjetunió és az Amerikai Egyesült Államok végleges szembenállására épülő bipoláris világrend lassú átalakulása. A szemben álló felek hidegháborús egymásnak feszülését fokozatosan fölvaltotta annak belátása, hogy egyik nagyhatalom sem képes akarátát a másikra rákényszeríteni. Így az 'egymás mellett élés' és kooperáció elfogadására kényszerültek. Ez a szemléletváltás először az 1955. július 18-23-án Genfben megtartott csúcstalálkozón mutatkozott meg. Jóllehet a nyugati nagyhatalmak 1954 októberében a párizsi szerződésekben még kiálltak Németország újraegyesítésének ügye mellett, Genfben már engedtek a szovjet fél hajthatatlanságának. Azaz elfogadták, hogy a Szovjetunió az NSZK kizárólagos nyugat-európai orientációja, NATO-tagsága és felfegyverzése miatt nem

³ Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Osiris Kiadó. Budapest, 1999. 412-420.

⁴ Bárdi Nándor: Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete. Kalligram Kiadó. Pozsony, 2004. 91-94., Dobos, 2011. 84-85. és Egry Gábor: Otthonosság és idegenség. Identitáspolitika és Nemzetfelfogás Magyarországon a rendszerváltás óta. Napvilág kiadó. Budapest, 2010. 38-39.

hajlandó a német újraegyesítés kérdéséről tárgyalni. Helyette inkább az összeurópai biztonság rendszerének kiépítését hangsúlyozták.⁵

Eredeti elképzelése feladására kényszerült az 1955. szeptember 9-13. között Moszkvában tárgyaló Konrad Adenauer is. Azt akarta elérni, hogy tárgyalópartnere a diplomáciai kapcsolatok fölvételéért cserébe ismerje el Németország újraegyesítését és engedje el a még Szovjetunióban fogvatartott több mint kilencezer német állampolgárt. A szovjet fél mindkét követelést visszautasította. Adenauer végül kénytelen volt a diplomáciai kapcsolatok fölvételébe úgy beleegyezni, hogy a szovjet pártvezetésnek a német állampolgárok hazaengedésére vonatkozó ígéretét is csak informálisan bírta. Ugyanakkor ezzel a lépésével maga erősítette meg a szovjet fél „két államiság” elméletét, hisz az a másik Németországot is elismerte. E kényszerű engedmény negatív hatásának csökkentésére fogalmazódott meg a Hallstein-doktrina. Eszerint az NSZK továbbra is a német nép egyedüli törvényes képviselője, Nyugat-Berlin pedig annak része. Kimondták azt is, hogy az NSZK nem létesít diplomáciai kapcsolatot olyan országgal, amely elismeri az NDK-t.⁶

A német-kérdés kapcsán a következő évtizedekben nemcsak a két szemben álló tömb országai között, de a szocialista blokkon belül is időről-időre kiéleződtek az ellentétek.

Az európai enyhülési folyamat hatására a '60-as évek közepére nyilvánvalóvá vált, hogy a két tömb országai között a gazdasági kooperáció mellett a politikai párbeszéd sem megkerülhető. Ezzel párhuzamosan a szovjetblokkon belül is egyértelműbbé váltak a törésvonalak, valamenyi ország nemzeti érdekei hatékonyabb érvényesítésére törekedett.

⁵ Békés Csaba: Európából Európába. Magyarország konfliktusok keresztjében, 1945-1990. Gondolat Kiadó. Budapest, 2004. 136-141. és Manfred Görtemaker: A Német Szövetségi Köztársaság története. Az alapítástól napjainkig. Korona Kiadó. Budapest, 2003. 324-328.

⁶ A Hallstein-doktrinára hivatkozva szakította meg a diplomáciai kapcsolatokat az NSZK 1957-ben Jugoszláviával, majd 1963-ban Kubával, mert követeket küldtek Kelet-Berlinbe. A Hallstein-doktrina a harmadik világ országai számára azonban visszatartó erővel bírt, hiszen az NSZK-val kialakított gazdasági kapcsolatok megtartása érdekében nem létesítettek diplomáciai kapcsolatot az NDK-val. – Görtemaker, 2003. 328-332.

Mindkét elem felerősödött Magyarország külpolitikájában is. Egyrészt a kormány kinyilvánította, hogy kész együttműködni a nyugati országokkal, ha az nem irányul harmadik fél ellen. Ezt a nyitás elősegítette, hogy 1966 végén az NSZK-ban nagykoalíció jött létre, s az addigi külpolitika alapját képező Hallstein-doktrínát a szocialista külügyminiszter Willy Brandt gyakorlatilag érvénytelenítette.

Másrészt a magyar pártvezetés határozottabban lépett fel a blokkon belül. Következtesebben képviselte az ország gazdasági érdekeit a KGST tárgyalásokon. S engedett Kádár a külső-belső nyomásnak a magyar-román viszonyt leginkább terhelő nemzetiségi kérdés kapcsán is. A magyar kisebbséget ért sérelmeket, a Maros-Magyar Autonóm tartomány megszüntetését, az anyanyelvi oktatás és a magyar intézményrendszer hiányosságait nemcsak a román, de a szovjet vezetőkkel folytatott tárgyalásain is rendszeresen szóba hozta. Ugyanakkor a kisebbségi magyarok sorsáért leginkább szót emelő és nyomást kifejtő értelmiségiek felé azt hangoztatta, hogy nacionalizmusra nem lehet nacionalizmussal válaszolni, mert az csak az indulatok felszítását eredményezné. Egyrészt azzal érvelt, hogy nincs nemzetközi jogi alapja egy keményebb magyar föllépésnek, másrészt annak bumerángthatását emelte ki. Azaz egy ilyen föllépés csak rontaná a határon túli magyarság helyzetét. Harmadrészt azt hangsúlyozta, hogy ha Magyarországon jól alakul a szocialista fejlődés ügye, az az egyén és a nemzetiségek, illetve a határon túli magyarság helyzetére is pozitív hatással lesz.⁷

A magyarországi nemzetiségpolitikában a '60-as évek második felében bekövetkezett változások tehát a fentiekben vázolt folyamat részeként, azokkal kölcsönhatásban értelmezhetők. Kialakításában a korábbiaknál lényegesen nagyobb szerepet játszottak a külpolitikai megfontolások: a magyar kisebbségi közösségek helyzete, illetve a megosztott Németországhoz való viszonyulás. Az '50-es – '60-as évek fordulóján a kelet-közép-európai országoknak a német kisebbségeikkel szembeni politikája az európai német kérdés részeként argumentálódott.

Magyarország a szocialista blokk tagjaként, az abból adódó elvárásokat fegyelmezetten betartotta. Azaz megakadályozandó az NDK elszí-

⁷ Földes György: Kádár János külpolitikája és nemzetközi tárgyalásai 1956-1988. I. Napvilág Kiadó. Budapest, 2016. 77-98.

getelődését, már 1949-ben diplomáciai kapcsolatokat létesített Berlinnel. A két német államnak a határaikon kívül élő németek anyaországi státuszáért folytatott küzdelmében természetesen a keletnémet törekvéseket támogatta. A Magyarországról kitelepített németek túlnyomó többsége azonban az NSZK területén élt. A '60-as évek első felétől kezdődően a szétszakított családok, rokonok kihasználva az utazási lehetőségek liberalizációját, élénk kapcsolatot tartottak egymással.

A pártvezetés belpolitikai feszültséget gerjesztett volna, ha a kitelepítetteket, mint közösséget „Adenauerék revansista politikájának támogatóiként” láttatja. Ezt elkerülendő a hangsúlyt a differenciált megítélésre helyezte. A közösség Magyarországon maradt tagjaival szemben a politikai megbízhatatlanság, a 'fasiszta múlt' hangsúlyozása háttérbe szorult.

„Belpolitikánkban (nyugat-német militarizmus elleni propaganda, magyarországi német kisebbség között végzett propaganda) meg kell mutatni a kitelepített svábok közötti differenciálódást, a náci vezetők és a kitelepített svábok közötti ellentéteket. Propagandánkban rá kell mutatnunk, hogy e tömegek kitelepítési tényét is elsősorban náci vezetőknek köszönhetik. (...) Bel- és külföldi propagandánkban elsősorban a volksbundisták jelenlegi tevékenységének lényegét, és azt, hogy Adenauerék a Landsmannschaftok példáján igyekeznek bebizonyítani, hogy Nyugat-Németországban ezek számára a jövő szempontjából az egyedüli kiút a háború, azaz azon területeknek a visszahódítása, ahonnan a kitelepítettek származnak. Ilyen irányú propagandánkban elsősorban a kitelepítettek náci vezetőit állítanánk pellengérré, hogy a kitelepített tömegek és náci vezetőik közötti ellentéteket tovább mélyítsük, illetve a náci vezetőket végérvényesen leleplezzük.”⁸

Kétségtelen, hogy az '50-es évek végéig a Magyarországról kitelepített németek egy (jelentős) része egzisztenciális és érzelmi okok miatt egyaránt táplálta a reményt, hogy rövidesen hazatérhet. A Landsmannschaftoknak azonban még azok a vezetői sem láttak erre reális esélyt, akik nem utasították el a Magyarországgal való kapcsolattartást. A '60-as

⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) XIX-J-1-k 12/d. tétel 006960/1960. Lásd még Wild Frigyes: Német nemzetiségiek Magyarországon. In: Belügyi Szemle, 1959. 7. szám. 19-27.

évek elején, a kitelepítettek alapvető egzisztenciális integrációját követően a hazatérés kérdése pedig végleg lekerült a napirendről. A magyar külügy által a kitelepítettek szervezeteinek, vezetőinek revansistaként való minősítése tehát elsősorban a két tömb ideológiai szembenállásának alátámasztását és a német közösség megosztását szolgálta, s nem annak valódi törekvését tükrözte.⁹

A külügyminisztérium és a Magyarországi Német Dolgozók Demokratikus Szövetségének vezetői a '60-as évek első felétől rendszeres kapcsolatot tartottak. A konzultációkat többnyire Wild Frigyes a Szövetség főtitkára kezdeményezte. A megbeszélésekről készült feljegyzések nyilvánvalóvá teszik, hogy a Szövetség vezetői minimális döntési kompetenciával sem rendelkeztek, hiszen a legkülönfélébb napi ügyekben is engedélyt kellett kérniük.¹⁰

A konzultációk központi témája az NSZK-nak a magyarországi németek között végzett fellazító tevékenysége, a szétszakított családok kapcsolattartásának hatása, Magyarország megítélése, a kitelepítettek szervezeteinek tevékenysége, valamint az NDK külpolitikai törekvéseinek támogatása volt.

Az NDK részéről az évtized elejére ugyan megszűnt az 1956-os forradalom után, különösen kulturális téren megmutatkozó távolságtartás, a két ország viszonyát nem az érdekek kölcsönös figyelembe vétele, hanem a szovjet-blokkhoz tartozásból fakadó elvárások határozták meg. Ezt a korrekt, ám hűvös viszonyt tükrözte az 1961 tavaszán kidolgozott

⁹ A magyar külügyminisztérium szolgáltatott dokumentumokat és adatokat a Frankfurt am Mainban megjelenő „Neue Kommentar” 1960. decemberi számához, amely a magyarországi Volksbund történetével és vezetőinek háború alatti, valamint NSZK-beli tevékenységével foglalkozott. – MNL OL XIX-J-1-k 12/d. tétel 006960/1/1960. és XIX-J-34-b 16/d. tétel 3/48/1960.

¹⁰ Így például Wild az általa kezdeményezett 1960. április 20-i megbeszélésen a külügyminisztérium hozzájárulását kérte, hogy a Szövetség a kérésnek eleget téve, évente küldhessen egy-egy példányt a washingtoni Kongresszusi Központ Könyvtárának az Unser Deutscher Kalenderből. A minisztérium támogatását kérte ahhoz, hogy az Európai Nemzetiségek Föderatív Uniójának (FUEV) delegációja megkapja a beutazási engedélyt Magyarországra. Tájékoztatót adott arról is, hogy a Szövetség megbízta Bellér Bélát a magyarországi németek 1918-1922 közötti története földolgozására, s megígérte, hogy „nagyon gondosan lektoráltatni fogják.” – MNL OL XIX-J-1-k 12/b. tétel 003592/1960.

„Irányelvek a Német Demokratikus Köztársasággal folytatandó külpolitikához” című dokumentum. Ebben egyrészt leszögezték, hogy az állami kapcsolatok valamennyi fontosabb területét – kivéve az állampolgársági kérdéseket – már egyezmények szabályozzák. Másrészt a politikai kapcsolatok javítása érdekében a magyar fél szükségesnek ítélte, hogy az NSZK-val kapcsolatos politikáját az NDK-val folyamatosan egyeztesse. S aktív segítséget ígért számára a békeszerződésért, a berlini kérdés megoldásáért, illetve külpolitikai elszigeteltségének felszámolásáért folytatott küzdelmében. Az NSZK-val szemben folytatandó összehangolt külpolitika részeként a belügyminisztérium összeállított egy részletes dokumentációt az egykori magyarországi volksbund vezetők tevékenységéről, akik az NSZK-ban is részt vettek különböző szervezetek – Landsmannschaftok, tartományi parlament, helyi közigazgatás – tevékenységében. A dokumentációt az NDK külügyminisztériumának is megküldték.¹¹

A politikai hatalom a magyarországi németekre, mint a nyugat-németországi föllazító politika kiemelt célcsoportjára tekintett. Ebben a kontextusban a szétszakított családok kapcsolattartása fölértékelődött. Wild Frigyes többszöri sürgetést követően végül 1966. márciusában küldte meg a Szövetség összefoglalóját az MSZMP KB Kulturális Osztálya számára a nyugatnémet fellazító politikáról, illetve annak hatásáról a magyarországi némettség körében.¹² Wild valójában csak a mindenki által ismert tényeket közölte, amit azonban a politikai elvárások szerint értelmezett. A hazalátogató kitelepítettek egy része arra törekszik, hogy „becsületes dolgozóinkban megingassa a rendszerünkbe vetett hitet. Lebecsülik eredményeinket, túlzottan jó képet festenek hazájuk életszínvonaláról, gazdasági helyzetükről és a szerintük a kapitalista rendszer által minden ember számára nyújtott lehetőségekről.” – írta.¹³ A hosszabb időre családlátogatásra kiutazóknak – különösen a műszaki

¹¹ MNL OL XIX-J-1-j-NDK-4/b.tétel 003455/1961. és XIX-J-34-b 16/d. tétel 3/48/1960.

¹² MNL OL M-KS 288.f. 35.cs. 6.ö.e. 1966. március 22.

Az alábbiakban e dokumentum alapján foglalom össze a Német Szövetség tapasztalatait. Minden egyes megállapítást külön nem jegyzetelek.

¹³ MNL OL M-KS 288.f. 35.cs. 6.ö.e. 1966. március 22.

végzettségűeknek – munkaalkalmat kínáltak, megtérítették az útiköltségeiket, és segélyt is intéztek számukra.

Az anyagi különbségeknek az érintettek részéről való interpretációja, a családtagok szolidaritása, a kitelepítettek szülőfalujukat segítő gesztusai, a Landsmanschaftok kiadványaiban megjelent hírek Wild értékelésében – a politikai elvárásoknak megfelelően – a nyugatnémet revansista és fellazító politika elemeiként jelentek meg.

Az egyes esetek ismertetéséből kibontakozó kép azonban lényegesen differenciáltabb. A Németországba látogatók családtagjaiknak nem csak jobb anyagi körülményeit, lehetőségeit, de integrációjuk árnyoldalait – idegenség érzés, elnemfogadás a többségi társadalom részéről – is látták.

„A kitelepült svábok gazdaságilag megtalálják számításait, politikailag azonban még ma is bizonyos mértékben másodrendű állampolgároknak számítanak. A birodalmi németek nem látnak bennük teljes értékű németeket, számukra a kitelepültek tulajdonképpen nem is Reichsdeutschok, hanem csak Volksdeutschok. (...) ott az életszínvonal általában magasabb mint nálunk, ugyanakkor azt is látják, hogy mindeért sokkal jobban meg kell dolgozni, mint nálunk.”¹⁴

A Szövetség összefoglalójában kiemelte, hogy a rokonlátogatásra kiutazók közül szinte senki nem disszidál. A hazalátogatók szívesen részt vettek különböző rendezvényeken, s értékelték a magyarországi fejlődés, változás jeleit. A német nemzetiségűek többsége szorgalma és kitartása eredményeként a '60-as évek közepén már ismét a falusi lakosság tehetősebb rétegéhez tartozott. A vegyes lakosságú községekben a kitelepítetteknek a magyarokkal való viszonya általában jó volt, de a németek gyarapodását egyes helyeken nacionalista felhangok kísérték.

„A székely telepések körében nyugtalanság volt észlelhető és ezt nagyrészt a Német Szövetségi Köztársaságból hazalátogatók okozták. (...) felkeresik és fotózzák volt házaikat. Ezt a székelyek nem jó szemmel nézik, sőt egyes helyeken riadalmat is okozott, mint például Kakasd

¹⁴ MNL OL M-KS 288.f. 35.cs. 6.ö.e. 1966. március 22.

községben. Zsók Fábían székely telepes egyik napról a másikra értékesítette juttatott házingatlanát és felköltözött Érdre.¹⁵

Wild Frigyes beszámolójában fontosnak tartotta kihangsúlyozni, hogy a maga részéről elhárított minden – magán személyekkel és szervezetekkel történő – hivatalos kapcsolatfelvételt. Így visszautasította a FUEV delegációjának 1965. szeptemberi látogatását, amely a magyarországi németiség jogi és kulturális helyzetét akarta tanulmányozni. Kungl Józsefet 1962. nyarán Komócsin Zoltán előzetes hozzájárulásával fogadták ugyan, de a Landsmannschaft és a Német Szövetség hivatalos kapcsolatfölvételére vonatkozó kérésére nemet mondtak. Wild Frigyes Kungl kijelentését, miszerint a Landsmannschaft vezetői a kitelepített és Magyarországon élő németeket egy közösségnek tekinti, a belügyekbe való beavatkozásnak minősítette. Elhárította arra vonatkozó kérését is, hogy a Szövetség járjon közbe a magyar állami szerveknél a szétszakított családok családegyesítése, illetve a kitelepítettek nyugdíjhoz szükséges igazolásai kiadása érdekében. Arra hivatkozott, hogy ezek a problémák csak a két ország közötti diplomáciai kapcsolatok fölvételét követően oldhatók meg.

Meglepő, hogy összefoglalójában Wild Frigyes elutasító álláspontját hangsúlyozta a családegyesítés és a nyugatnémet állam által Magyarországon élő katona özvegyeknek fizetendő nyugdíj ügyében. E kérdések megoldatlanságát ugyanis a különböző állami és pártvezetőkkel folytatott tárgyalásain évek óta maga is szorgalmazta.

A kitelepítettek és itthon maradók különböző magyar állami szervekhez a '60-as évek elejétől nyújtottak be nagy számú kérelmet mun-

¹⁵ MNL OL M-KS 288.f. 35.cs. 6.ö.e. 1966. március 22.

„Akadnak hangok, amelyek arra utalnak, hogy éleződik a magyar nacionalizmus is. (...) Bizonyos irigységet kelt a magyar ajkúakban az, hogy a németajkúak jólétben élnek, igen sokan házat építenek, autóra tesznek szert. Ezek a svábok mindig jól járnak, kikaparják a gesztenyét a hamuból: hallani sok magyar ajkú között. Mindez élesíti a magyar ajkúaknak a svábokat elítélő szemléletét. Igen sok sváb nem elégszik meg házával és autójával. Nagyon sokan balatoni villát és telket vásárolnak. (...) Ez köztudomású a falvakban és ezért egyidejűleg növeli a német és a magyar nacionalizmust. Szükségesnek tartanám a magyarországi németiség történetét feldolgozni, rámutatni arra, hogy a magyarországi német nemzeti-ségnek a haladás mellett való állásfoglalása nem új keletű, hanem már hagyománnyá vált tendencia és tény” – MNL OL M-KS 288.f. 35.cs. 6.ö.e. 1966. március 22.

kaidó, katonai szolgálat, vagy korábbi vagyoni helyzetüket bizonyító okiratok kiadására. A kitelepítettek számára a nyugatnémet állam által fizetendő nyugdíj, illetve a Lastenausgleich (Teherkiegyenlítési) törvény értelmében járó kárpótláshoz szükséges dokumentumok kiadását a magyar állam megtagadta. Az érintett minisztériumok – pénzügy, külügy – elutasító álláspontjukat azzal indokolták, hogy egy esetleges nyugatnémet-magyar vagyoni tárgyaláson a német fél kártalanítási igényvel léphetne föl, amihez Magyarország a dokumentumok kiadása révén alapot szolgáltatna. Ugyanakkor a magyar állam 1964. nyarán ahhoz hozzájárult, hogy azok a hadiözvegyek, akiknek a férje a német hadseregben teljesített szolgálatot, a Német Szövetségi Köztársasággal szembeni nyugdíjigényüket érvényesíthessék.¹⁶

Az összefoglalóban differenciáltan ítélték meg a kitelepítettek különböző szervezeteinek tevékenységét, illetve az általuk megjelenített lapok irányultságát, hangnemét, színvonalát. Ugyanakkor nem csak az Alenben kiadott „Der Donauschwaben” című, radikális jobboldali hangvételű lapot, amely a magyarországi németek 2. világháború utáni helyzetéért kizárólag a magyar kormányok asszimilációs politikáját és a magyar nacionalizmust tette felelőssé, utasították el. Szovjetellenessége és klerikális beállítódottsága miatt elfogadhatatlannak tartották a Ludwig Leber főszerkesztésével megjelent, mérsékelt hangvételű „Unsere Post”-ot is. Ez utóbbit éppen amiatt tartották különösen veszélyesnek, „mert bizonyos mértékig szemben állónak mutatkoznak a fasiszta kurzussal, a CDU-politikáját a keresztényszocialista Bleyer-féle Kulturbund folytatójának tartják. Saját maguk Volksbund ellenességben tetszelegnek, a fasiszta Németország áldozatainak tekintik magukat, közben azonban épp úgy elfogadják a volt

¹⁶ MNL OL XIX-J-1-j 16/d. tétel 006574/1962.

„Hivatkozással 1964. április 13-án kelt, a Magyarországon lakó németajkúaknak a Német Szövetségi Köztársaságban hozott hadigondozási törvény alapján fizetett járadék ügyével kapcsolatos levelére, valamint a Pénzügyminisztériumban folytatott személyes megbeszélésre közlöm, hogy a Pénzügyminisztériumnak nincs észrevétele az ellen, hogy az illetékes magyar szervek a szóban lévő járadék elnyeréséhez szükséges okmányokat kiállítsák.” – MNL OL M-KS 288.f. 35.cs. 6.ö.e. A Pénzügyminisztérium levele Wild Frigyesnek, 1964. június 9.

Oberländer-féle Menekültügyi Minisztérium támogatását és szellemi vezetését, mint a nyíltan fasiszta kurzust vivő lapok. (...) Leber ténylegesen gyűlöli a fasisztákat (értsd: volksbundistákat), sok vezetőjükkel személyes ellenszenvet táplál. Ugyanakkor nem veszi észre a jelenlegi Nyugat-Németország fasizálódását, ő a legnagyobb szovjetellenes.”¹⁷-fogalmaztak. Nyilvánvalóan nem létezett olyan stratégia a kitelepítettek részéről, s ezt Wild Frigyes is pontosan tudta, amely elfogadható lett volna a magyar állam számára. A hazatérésében reménykedőket revansistának, a kint integrálódókat magyar és szovjetellenesnek, fasisztának bélyegezték.

Az 1960-as évek közepére a szovjet blokk országainak eltérő fejlettségi szintjéből adódóan elmélyültek a KGST-n belüli gazdasági érdekellentétek. Az ideológiai és stratégiai kérdésekben megmutatókozó különbségek hatására Románia és Jugoszlávia távolodott Moszkvától és a szovjet blokk többi országától. A kapcsolatokban újra tematizálódtak olyan, az elmúlt két évtizedben jegelt konfliktusok, mint a kisebbségek helyzete.

A magyar politikai vezetés 1956 után több szempontból is sajátos helyzetben volt. Egyrészt a forradalom függetlenségi célkitűzéseit nacionalistának bélyegezte, azaz magát automatikusan antinacionalistaként határozta meg. Másrészt a legitimitációját adó többi szocialista ország támogatása miatt sem választhatta, hogy sajátos nemzeti kommunizmus építésébe kezd. Ennek megfelelően a szomszédosági kapcsolatokban többször kinyilvánította, hogy a nemzetiségek ügyét belügynek tekinti.

¹⁷ MNL OL M-KS 288.f. 35.cs. 6.ö.e, 1966. március 22.

A kitelepítettek vezetői közötti ellentétek, a stratégiai különbségek megvilágítására Wild Frigyes hosszabban idéz Ludwig Leber egy korábbi, Fäul Györgynek Budapestre írott leveléből: „Az Ostburgenland tervvel kapcsolatosan pillanatnyilag csend van, de egy-két volt Volksbundista, Dr. Anton Tafferner, Dr. Weidlein, Josef Schmidt és mások nagy jövőt jósolnak neki. A Győrtől nyugatra eső területek elcsatolását Ausztriához, valamennyi Magyarországról származó németet Magyarországról, Németországból, sőt az egész világból ide telepítenék és bárhol a világon élő magyarokat pedig abba a Magyarországba, amelyik még megmarad. Bűnözők és örültek! Ugyanazok az emberek akik 1936-tól 44-ig, akik megfutamodtak és népüket cserbenhagyták. Dr. Tafferner még ma is germanizálja a magyar helységneveket és büszke arra, hogy erre neki egyedül van Hitleről és Himmlertől megbízatása.” – MNL OL M-KS 288.f. 35.cs. 6.ö.e

Elfogadta tehát, hogy a kisebbségi magyar közösségekkel kapcsolatos nemzetiségi politikát is az internacionalizmus és az automatizmus elvének alkalmazása határozza meg. Az 1960-as évek közepén a magyar pártvezetést a fentiekben ismertetett folyamatok nemzetpolitikájának, nemzetiségpolitikájának újragondolására készítették.¹⁸

Az indoklás szerint az eltelt tíz évben végbement gazdasági, társadalmi folyamatok szükségessé teszik az 1958. évi, a nemzetiségi lakosság helyzetével és a közöttük folyó politikai munka feladataival foglalkozó PB határozat felülvizsgálatát, egyes vonatkozásaiban módosítását, illetve új feladatokkal való kiegészítését. Az új állásfoglalás előkészítését a Művelődési Minisztérium végezte, a munkába azonban nemcsak az érintett megyék tanácsi és pártapparátusait, de a különböző minisztériumokat, a nemzetiségi szövetségeket, és a kérdéssel foglalkozó szakembereket – Kővágó László, Arató Endre, Kemény G. Gábor – is be kellett vonnia.¹⁹

A döntést a korábbiakhoz viszonyítva tudományos igényességgel készítették elő. Kővágó László felkérésre írta meg „A nemzetiségi kérdés a Magyar Népköztársaságban” című tanulmányát, amely kapcsán az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetében 1967. július-december között vitasorozatot tartottak. A tanulmány az intézetben a szocialista hazafiság és a szocialista internacionalizmus témakörében folyó kutatás melléktermékeként készült el. A vita során azonban nyilvánvalóvá vált, hogy a magyarországi nemzetiségekre való fókuszálás lehetővé teszi egy sor elvi kérdésnek – asszimiláció, kétnyelvűség, intézményi ellátottság –

¹⁸ Az MSZMP KB Kulturális Bizottsága 1966. március 25-én javasolta az Agitációs és Propaganda Bizottságnak az 1958. évi határozat módosítását. – MNL OL M-KS 288.f. 35.cs. 6.ö.e. és Pártállam, 382-384.

¹⁹ MNL OL M-KS 288.f. 36.cs. 12.ö.e. 1967. október 30. és Pártállam, 2003. 392-396. A jelentést 1968. június 30-ig kellett elkészíteni.

Már az ezt megelőző években is több előkészítő anyag született az 1958. évi párthatározat felülvizsgálatára. Erre vonatkozóan lásd Az MSZMP KB Kulturális Osztálya Népművelési Alosztálya feljegyzése a nemzetiségpolitika aktuális kérdéseiről, 1965. július 26. – MNL OL M-KS 288. f. 35.cs. 9.ö.e. és Pártállam, 2003. 375-381.

Az 1968. évi párthatározat előkészítésére vonatkozóan lásd még Dobos, 2008. 390-400.

a végig gondolását, ami a kisebbségi magyar közösségekkel kapcsolatos politikában is használható.²⁰

Valamennyi véleményt nyilvánító azt hangsúlyozta, hogy az új nemzetiségpolitikai irányelvek kidolgozásánál figyelembe kell venni a kérdés külpolitikai vonatkozásait. A külügyminisztérium állásfoglalásában leszögezte, hogy a magyarországi nemzetiségpolitika nyilvánvalóan befolyásolja a szomszéd országokban élő magyarság helyzetét. Ahol a kormányok sokszor mércének tekintik a mi nemzetiségi politikánkat és igyekeznek a paritás elvét követni a jogok és lehetőségek tekintetében. Egy nagyvonalú nemzetiségpolitika – érveltek a külügy munkatársai – a szomszéd országokra közvetett ösztönzéseként hatna a magyar kisebbségekkel kapcsolatos politikájukban. Károsnak tartották azt, a különösen alsóbb közigazgatási szinten tapasztalható érvelést, hogy Magyarországon a nemzetiségi kérdés az előrehaladott asszimiláció miatt már nem bír jelentőséggel. Az új nemzetiségpolitika kialakításához szükségesnek látták annak tudományos igényű föltárását, hogy érvényesülnek-e és hogyan az állampolgársági jogegyenlőség mellett a nemzetiségek sajátos etnikai érdekei a politikai, gazdasági és kulturális életben. Javasolták még a nemzetiségi szövetségek és a budapesti külképviseltek közötti kapcsolattartás szabályozását, az anyanyelvű tanárok biztosítása érdekében olyan ösztöndíjas politika kialakítását, amely a szomszéd országok felsőoktatási intézményeiben való továbbtanulást is lehetővé tennék.

Annak érdekében, hogy a szomszédos népek nyelvét minél többen elsajátítsák, támogatták, hogy a nemzetiségi iskolákban magyar nemzetiségű, az adott nyelv iránt érdeklődő gyerekek is tanulhassanak. Külön kitértek a német kisebbségre. Létszámuk és a káros nyugati

²⁰ A vita összefoglalását lásd Nemzetiségi kérdés – nemzetiségi politika. Szerkesztő: Csatári Dániel. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968.

Kóvágó László: Nemzetiségeink jelene. ELTE Bölcsészettudományi Kar Kelet-Európai és Nemzetiségi Kutatócsoportja. Budapest, 1976. 28-29. Kóvágó László: Nemzetiségek a mai Magyarországon. Kossuth Kiadó, Budapest, 1981. 73-76. Niederhauser Emil: Nemzetiségi politika Magyarországon a felszabadulás óta. In: Társadalmi Szemle, 1987. (XLII. évfolyam) 11. szám . 62-69.

behatás és fellazítás veszélye miatt az NDK képviselőinek intenzívebb bevonását kérték.²¹

A fentieknek ellentmond a külügyminisztérium jogi osztálya 1968. január végi állásfoglalása, amelyben nem tartotta célszerűnek, hogy a kormány a magyar-román barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződés megkötéséről szóló tárgyalásokon a romániai magyar kisebbség helyzetét fölvesse. Azzal érveltek, hogy a két állam alkotmánya és az ENSZ 1966-ban elfogadott „Polgári és politikai jogok egységokmánya” a kisebbséghez tartozók jogegyenlőségének kimondása mellett a kisebbségek kollektív jogait is biztosítja. Bár elismerték, hogy az egységokmány még nem hatályos.²²

²¹ MNL OL XIX-J-1-j II.- 725-004370/1967.

Az anyag kiegészítéseként a külügyminisztérium megküldte azon kétoldalú és nemzetközi szerződések listáját, amelyet Magyarország 1920 után kötött és amelyeknek a kisebbségeket érintő vonatkozásai is voltak. – MNL OL XIX-J-1-j II-27-00981/1968.

Ugyanakkor a külügyminisztérium nehezményezte, hogy a Társadalomtudományi Intézettől hiába kérték, nem kapták meg Kővágó László tanulmányát, sőt a vitasorozatra sem kaptak meghívót. Az akta Kővágó László tanulmányának gépelt tartalomjegyzékét és az alábbi kézzel írt megjegyzéseket tartalmazza: „Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete kérésére dr. Kővágó László kb. 80. oldalas tanulmányt írt a kérdésről. Az anyagot kölcsön kaptuk a Délszláv Szövetségtől. Ennek az anyagnak az alapján folyt le a vita a Társadalomtudományi Intézetben és jegyzőkönyv készült a KB részére. Valószínűleg ez egy részét képezi az anyagnak majd, amely a PB elé kerül. Erre ez év júniusában (?) kerül sor. Kővágó anyagának vázlatát lemásoltuk. Ennek alapján a későbbiek során is elérhetővé válik (szükség esetén) az anyag. Szarka”.

„A szóban forgó anyagot a Társadalomtudományi Intézet részéről ultrabizalmasan kezelik és tudtommal a II. sz. Területi osztály kísérletei, hogy megszerezze, eredménytelenek maradtak. Munkánkhoz, különböző nemzetiségi problémákhoz, a szomszédos országok kisebbségi problematikája összességéhez való hozzáállásunk szempontjából hasznos és üdvös volna, ha az anyagot megismerhénk. (Megemlítendő, hogy a Pol. Biz. előterjesztéshez a Művelődési Minisztérium tőlünk is kért szempontokat, gondolatokat, javaslatokat.) Helyes volna a dolgot hivatalból megszerezni. Zágoni. II.16.”

„Néhány napon belül megjelenik bizalmas kiadványként, küldenek majd Erdélyi elvtársnak. (Lakos et. inf.) Tömpéné. II/23.” – MNL OL XIX-II-27-00981-2/1968.

²² „Azokban az államokban, amelyekben etnikai, vallási, vagy nyelvi kisebbségek vannak, az e kisebbségekhez tartozó személyektől tilos megtagadni azt a jogot, hogy a csoport többi tagjaival együtt saját kultúrájukat élvezzék, hogy vallják és gyakorolják saját vallásukat és használják nyelvüket.” – MNL OL XIX-J-1-j-II. 27-00981-1/1968.

Ezekben a hónapokban a külügyminisztérium több szomszédos ország véleményét is szondázta a készülő nemzetiségpolitikai határozatokkal kapcsolatban. Zágor György 1968. június 13-án folytatott több mint három órás megbeszélést Tikvicki jugoszláv nagykövettel. A beszélgetésre a magyar fél kezdeményezésére került sor. A nagykövet kifejtette, hogy ő személy szerint „nagyon csodálkozott, hogy mi magyarok, habár népünk egyharmada a határon kívül, a szomszéd országokban él, teljes közömbösséget mutattunk a külföldön élő magyarság iránt. Nagyra becsüli az MSZMP mély internacionalizmusát, de ennek nem kell, hogy velejárója legyen az ilyenfajta érdektelenség. (...) nagyon helyeselte az Írószövetségben e vonatkozásban nem régen elhangzottakat. Nekünk magyaroknak ez fontosabb téma, mint a románoknak, vagy szlovákoknak. (...) Ennek a legjobb módja az volna, ha saját magunknál, Magyarországon minél nagyvonalúbb módon oldanánk meg a nemzetiségi kérdést és ezzel olyan helyzetet teremtenénk, hogy szomszédaink politikailag és erkölcsileg hasonló eljárásra kényszerüljenek.” – írta Zágoni György feljegyzésében.²³ Tikvicki Jugoszláviával kapcsolatban kifejtette, hogy ott a helyes nemzetiségpolitika az ország létének egyik feltétele. Önkritikus megjegyzéseket tett a centralizmusra, s dicsérte az önigazgatási modellt. A magyarországi nemzetiségpolitika elveit általában jónak minősítette, ami azonban „lent eltorzul.” A hazai délszlávok panaszai közül különösen a kulturális területen tapasztalhatókat – kevés a könyv, nincs lehetőség a jugoszláviai kulturális termékek behozatalára, a pécsi rádió naponta csak fél órás műsort ad – sorolta. Nem tartotta helyesnek a nemzetiségi szövetségeket mint politikai szervezeteket létrehozni és fenntartani, „mert ezek könnyen elcsúszhatnak azon hajlamuknál fogva, hogy az anyaországhoz igazodjanak, hogy az anyaországot védelmezzüknek tartsák. Ez a veszély annál nagyobb, minél jobb, szorosabb az illető két szocialista ország viszonya.”²⁴ Ezért a szövetségek tevékenységének kizárólag kulturális területre történő korlátozását javasolta. Tikvicki állásfoglalása azért figyelemre méltó, mert ellentmond annak a folyamatnak, ami Jugoszláviában éppen ezekben a

²³ MNL OL XIX-J-1-j II-27-00981-4/1968.

²⁴ MNL OL XIX-J-1-j II-27-00981-4/1968.

hónapokban zajlott. A háború után először lehetővé vált, hogy a kisebbségek alulról szerveződő, vertikális struktúrával rendelkező szervezeteket hozzanak létre.

Ilku Pál a Művelődési Minisztérium által összeállított részletes jelentést a nemzetiségek helyzetéről és az MSZMP PB 1958. évi határozatának végrehajtásáról 1968. június 6-án küldte meg a KB Agitációs és Propaganda Bizottságának. A jelentés a korábbiakhoz viszonyítva szakszerűbben, az állításokat adatokkal és nem üres politikai formulákkal alátámasztva tett konkrét javaslatokat a nemzetiségpolitikai feladatok kapcsán.²⁵

A Politikai Bizottság 1968. szeptember 17-i határozata a magyarországi nemzetiségek helyzetéről számos ponton doktrinerebb álláspontot foglalt el, mint a jelentés.²⁶

A legszembevetőbb, hogy míg a minisztériumi jelentés új nemzetiségpolitikai irányelvek kidolgozását tartotta szükségesnek, addig a Politikai Bizottság a folytonosságra helyezte a hangsúlyt. A nemzetiségi kérdés kezelésének változatlanságát jelzi az is, hogy a határozat ismét 'szigorúan bizalmas' minősítéssel jelent meg, azaz a kiválasztottnak csak egy szűk köre ismerhette meg. Kimondták, hogy az 1958. évi határozatok elvei helyesek, ezért új elvi állásfoglalásra nincs szükség. Csupán a gyakorlati végrehajtás során mutatkozó hiányosságok megszüntetését, s a gazdasági, társadalmi változások következtében felmerülő új igények kielégítését hangsúlyozták. A határozat megalkotásának indokai között nem szerepel – ami szintén elvi jelentőségű különbség – a nemzetiségi kérdés növekvő nemzetközi jelentőségére való hivatkozás. A határozatból kimaradt a jelentés néhány önkritikus – így az alsóbb párt- és állami szerveknek az 1958. évi határozat végrehajtását akadályozó magatartására, vagy a nemzetiségi osztály szétverésére tett – megállapítása is. Nem emelték át a határozatba a nemzetiségek gazdasági, társadalmi helyzetére vonatkozó tudományos elemzés elkészítését és a szövetségek jogi

²⁵ MNL OL M-KS 288.f. 36.cs. 14.ö.e./1968.

²⁶ MNL OL M-KS 288.f. 20.cs. 548.ö.e./1968.

Kiírandó: Föglein teljes bibliográfiai tétellel: Föglein Gizella: Nemzetiségpolitika a Kádár-korszakban. Az MSZMP PB 1958. és 1968. évi nemzetiségpolitikai határozatai. In: Föglein Gizella: Nemzetiség vagy kisebbség? Ister Kiadó. Budapest, 2000. 79-84.

státusza újragondolásának igényét sem, holott ezek az elemek egy új nemzetiségpolitika alapfeltételeiként fogalmazódtak meg.

Lényegesen árnyaltabban és strukturáltabban foglalkozik a jelentés mind az elméleti, mind a gyakorlati kérdésekkel. Utóbbiak közül mindkét dokumentumban a nemzetiségi oktatás áll a középpontban. Ami egyúttal azt is jelzi, hogy a nemzetiségpolitikát nem akarták más területek felé – például az önszerveződés – megnyitni. A jelentésben számtalan problémát fogalmaztak meg a nemzetiségi lapok és rádióadások, a kétnyelvű feliratok, a nemzetiségi utónevek anyakönyvezése, a könyvtárak fejlesztése kapcsán. Ezekre a határozatban csak általános feladat meghatározásokkal reagáltak. Egyúttal előírták, hogy a megyei pártbizottságok és tanácsok közös üléseken vitassák meg az adott megye területén élő nemzetiségek helyzetét és gondoskodjanak az egyes települések szintjéig lemenően a konkrét tennivalók meghatározásáról. Az elhatározott intézkedések anyagi fedezetét elvben a pénzügyminisztériumnak kellett biztosítani.²⁷

Az elvi kérdések közül mindkét dokumentumban az asszimiláció és a nacionalizmus jelenségei kaptak kitüntetett figyelmet.

Az asszimiláció kapcsán a PB-határozat a következőket hangsúlyozta: „Nemzetiségpolitikánk egyértelműen és határozottan elveti a nemzetiségek asszimilációja siettetésének koncepcióját. Egyesek azonban vétenek e helyes elv ellen. Előfordult, hogy kétnyelvű iskolákban „magyarosító” szándékkal lépnek fel; sokszor túlságosan könnyen tudomásul veszik a nemzetiségi szülők esetenként és helyenként – főleg egzisztenciális megfontolásokból adódóan – jelentkező közömbösségét gyermekeik nemzetiségi nyelven való oktatása iránt.”²⁸

Figyelemre méltó, hogy a PB-határozat a magyarországi nemzetiségek asszimilációja okaként kizárólag a helyi oktatás szintjén egyesek részéről megnyilvánuló „siettető” magatartást nevezi meg. Megkerülve ezzel egyrészt a bonyolult folyamat sokoldalú értelmezését, másrészt a szembenézést azzal, hogy az asszimiláció fölgyorsulása az automatizmus

²⁷ MNL BKML XXIII.2.a. 001/1968. Fehér Lajosnak, a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány elnökhelyettesének bizalmas utasítása a megyei tanácsoknak., 1968. november 5.

²⁸ MNL OL M-KS 288.f. 20.cs. 548.ö.e/1968.

elvé alkalmazásának, és a részben elhanyagoló, részben diszkrimináló nemzetiségpolitikának köszönhető. A végbement folyamatot természetesnek, kizárólag a gazdasági, társadalmi átalakulás következményeként értékelték. S nem merült föl az asszimiláció mérséklése, vagy fékezése. Ez az értelmezés köszönt vissza a legtöbb megye értékelő jelentéseiből is.²⁹

Pozsgay Imre az MSZMP Bács-Kiskun megyei Végrehajtó Bizottsága és a megyei tanács közös ülésén a következőképpen fogalmazott: "ki-ki szabadon választhassa azt, hogy milyen nemzetiséghez sorolja magát. (...) alkotmányba és törvénybe ütköző cselekmény, ha valakit erőszakos úton asszimilációra kényszerítenek, de nem szabad ezt a folyamatot társadalmi rossznak és ellenszenvesnek tekinteni, mert alapvető, lényegbe vágó strukturális változások mentek végbe Magyarországon és ezt a folyamatot nem lehet erővel visszatartani."³⁰

Pozsgay Imre, aki ekkor a Bács-Kiskun megyei pártvezetés egyik meghatározó alakja volt, azt hangsúlyozta, hogy csak egy elvi megalapozottságú nemzetiségpolitika lehet hatással a határon túli magyarság helyzetére. „A nemzetiségeket és különböző népcsoportokat nem valamiféle elválasztó falnak, hanem ellenkezőleg hídnak kell tekinteni, akik összekötnek bennünket. Közép- és Kelet-Európa történelmében sajnos ez ritkán volt így, és nekünk marxista módon kell minden állampolgár igényét kielégítő nemzetiségi politikát folytatni. A határon kívül lévő

²⁹ Az alábbiakban a megyékben 1968. ősze és 1969. nyara között megtartott megyei, járási párt- és tanácsi közös vb ülések jegyzőkönyvei, határozatai alapján foglalom össze a PB-határozattal kapcsolatban megfogalmazott különböző véleményeket. Lásd MNL OL M-KS 288.f. 36.cs. 11.ö.e, 14.ö.e., MNL BKML XXXV.1. 1. f. 36. cs. 336. ö.e., MNL BML XXXV.1. 1.f. 4.ö.e., MNL TML XXXV.1.a. 3.cs. 326.ö.e. és Összefoglaló jelentés a megyei párt és tanácsi vb-üléseken 1969-ben tárgyalt nemzetiségi előterjesztésekről, 1970. május 22. – MNL OL M-KS 288. f. 36. cs. 12. ö.e., és Pártállam, 485-492.

A megyei sajtó nem közvetlenül, de reagált a határozatokra. 1969 és 1970-ben több cikk jelent meg az adott megyékben élő nemzetiségek helyzetéről. Erre vonatkozóan lásd Halványuló hagyományok- négy falu szövetsége. – In: Dunántúli Napló, 1969. március 5. 3., A hazai délszlávok (részletek egy készülő tanulmányból.) – In: Dunántúli Napló, 1969. április 20. 5., Hazai németiségünk. – In: Dunántúli Napló, 1969. április 27. 6., Mikor lesz német múzeum. – In: Dunántúli Napló, 1970.január 12. 3., A nemzetiségek helyzete a siklói járásban. – In: A nemzetiségek helyzete a siklói járásban. 1970 június 4. 3.

³⁰ MNL BKML XXXV.1. 1.f. 3.cs. 336.ö.e.

magyar sajtót figyelve megállapítható, hogy rendkívül kritikusan figyeli a Magyarországon folyó nemzetiségi politikát.”³¹

Általánosan fogalmazott a határozat a nemzetiségi igények kapcsán is, azok normatív meghatározása nem történt meg. Ezzel ismét megyei, helyi szintre szorította le a konkrét igények kapcsán kibontakozó konfliktusokat. Területi szinten a „ne hajtsuk túl a dolgot” álláspontot hangsúlyozták. Az intézményi ellátottságot az oktatásra és esetleg a könyvtárakra vonatkoztatták. A kétnyelvű táblák kihelyezését minden megyében fölöslegesnek, túlzásnak tartották. Elősegítette ezt az értelmezést a határozat e kérdésben is általános, számos részletet nyitva hagyó megfogalmazása. Eszerint a „nemzetiségek által nagyobb csoportban lakott településeken, különösen a határ menti területeken – a helyi igényektől függően – meg kell oldani a kétnyelvű feliratok, hirdetések kérdését.”³² Fehér Lajos a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány elnökhelyettese a nemzetiségekre vonatkozó párthatározat egyes pontjainak végrehajtását szabályozó utasítását 1968. november elején juttatta el a megyék vezetéséhez. A nemzetiség tagjai fő szabályként csak azokban a községekben kérhették, ahol arányuk az 50%-ok elérte. Ettől eltérni csak indokolt esetben, határ menti települések kapcsán lehetett. Minden kérést jóvá kellett hagynia mind a megyei, mind a járási vagy városi párt- és tanácsi vezetésnek is.³³

Több megyében a kölcsönösség elvére – azaz a szomszéd országokban a magyar kisebbségi közösségeknek sincs biztosítva – hivatkozva utasították vissza a nemzetiségek kéréseit. Kóvágó László, aki a Bács-Kiskun megyei testület ülésén vett részt, ez ellen érvelt. Kifejtette, hogy a nemzetiségi igényeket nem szabad a kölcsönösség alapján elbírálni, hiszen minden ország nemzetiségi viszonyai mások. Sőt, egy-egy országon belül is különböző helyzetű kisebbségi közösségek élnek. Azt hangsúlyozta, hogy a nemzetiségi kérdést nem önmagában kell szem-

³¹ MNL BKML XXXV.1. 1.f. 3.cs. 336.ö.e.

³² MNL OL M-KS 288.f. 20.cs. 548.ö.e/1968.

³³ MNL BKML XXIII.2.a. 001/1969.

lélni, mert a kisebbségek integrációja a magyar gazdasági, társadalmi fejlődésnek a feltétele is.³⁴

Hangsúlyosan jelent meg a határozatokban a nacionalizmus kérdése is. A korábbiaktól eltérően azonban a dokumentum nem foglalkozik a magyarországi társadalomban meglévő nacionalista jelenségekkel. Kizárólag annak külpolitikai aspektusait, különösen a szocialista országokban tapasztalható erősödését emelte ki. Konkrét példaként említi az NSZK-nak a hazai németek körében folytatott ellenséges propagandáját, a szlovák lapokban 1968-ban megjelent nacionalista hangvételű cikket, illetve a szomszéd országok egyes szervei részéről az utóbbi években megnyilvánuló érdeklődést a magyarországi nemzetiségek helyzete iránt. Ugyanakkor nehezményezi, hogy „azok a magyar kezdeményezések, hogy a kulturális egyezményekben – a kölcsönösség alapján – a nemzetiségek kulturális fejlődést segítő pontokat vegyünk, visszautasításra találtak. Különösen nagy az elzárkózás Románia részéről.”³⁵

Az NSZK-nak a magyarországi németek között végzett bomlasztó, befolyásoló tevékenységeként említi az egykori SS-katonák özvegyeinek fizetett nyugdíjat. Figyelmen kívül hagyva, hogy a magyar állam 1964-ben hozzájárult ahhoz, hogy az érintettek élhessenek ezzel a lehetőséggel.³⁶

A helyi társadalomban korábban tapasztalt nacionalista jelenségek – a megyei jelentések szerint – megszűntek, vagy meggyengültek. A Tolna megyei jelentésben ugyanakkor kihangsúlyozták, hogy a németeknek a kitelepítettekkel való kapcsolattartása természetes emberi igény, ezért annak nacionalista, vagy sovíniszta jelenségeként való megbélyegzése káros. „Ugyanakkor megemlíteném azt is, hogy beszéltem Romániában, Erdélyben élő magyar elvtársakkal és az a meglátásom,

³⁴ MNL OL M-KS 288.f. 20.cs. 548.ö.e/1968.

³⁵ MNL OL M-KS 288.f. 20.cs. 548.ö.e/1968.

³⁶ A határozat szerint egy év alatt a nyugdíjban részesítettek száma 100-ról 1000-re nőtt. A nyugdíj fizetés legális voltáról nem vettek tudomást a megyék sem. „Az eltűnőben lévő nemzetiségi ellentétek felszín alatti lappangását szítja – különösen a vegyes lakosságú községekben – hogy a második világháborúban elesett SS-ek Magyarországon lakó hozzátartozói részére az NSZK nyugdíjat folyósít. A Pénzügyi Központ 1969. évi adatai alapján Baranya megyében 1897 fő, havi 578.789 Ft összegben kap nyugdíjat.” – MNL BML XXXV. 1. 4.ö.e.

hogy az ottani magyarok is legalább annyira ápolják a magyar nacionalizmust.”³⁷ - írták.

Kövágó László az MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztálya számára készített összefoglalójában³⁸ megállapította, hogy a megyei jelentések alátámasztják a PB-határozat megállapításait. Azaz 1958-1968 között a megyei apparátusok gyakorlatilag nem foglalkoztak a nemzetiségek problémáival. Alig történt valami a könyvtárak nemzetiségi könyvekkel való ellátása terén, csak néhány településen alkalmaztak kétnyelvű feliratokat. S csak elvétve akadt példa arra, hogy utcákat, intézményeket nemzetiségi származású személyről neveztek el. Az oktatás terén többé-kevésbé általános problémaként jelentkezett, hogy nemzetiségi óvónők hiányában a szülők kérése ellenére sem tudtak nemzetiségi óvodai csoportokat indítani. A körzetesítés hatására nagy számban szűntek meg nemzetiségi iskolák, hiányoztak a nyelvtudással rendelkező pedagógusok, s nem volt megfelelő színvonalú a pedagógusok képzése, továbbképzése sem. A megyei és járási tanácsi apparátus pedig nem volt alkalmas arra, hogy szakszerűen foglalkozzon a nemzetiségi oktatás kérdéseivel.

Kövágó László kiemelte a jelentések egyenetlenségét, nehezményezte, hogy többségük csupán a ténymegállapításokra szorítkozik és meg sem kísérli a folyamatok értelmezését, a negatív jelenségek magyarázatát. Hiányolta a gyakorlati intézkedéseket. Csupán Vas megye szombathelyi és körmendi járásában hoztak létre tanácsadási jogkörrel rendelkező nemzetiségi bizottságot, s a kétnyelvű feliratokat is csak néhány településen helyezték ki.

Több megyében a nemzetiségi kérdést a szomszédos országokban élő magyarság problémáival azonosították, s általános volt az a nézet, hogy „nálunk nincs nemzetiségi probléma, ne mi magunk csináljunk

³⁷ MNL TML XXXV. 1.a. 3.cs. 326. ö.e.

³⁸ Összefoglaló jelentés a megyei párt és tanácsi vb-üléseken 1969-ben tárgyalt nemzetiségi előterjesztésekről, 1970. május 22. – MNL OL M-KS 288. f. 36. cs. 12. ö.e., és Pártállam, 485-492.

A jelentés legfőbb megállapításait az alábbiakban foglalom össze. Minden megállapítást külön nem jegyzetek.

azzal, hogy sokat feszegetjük”.³⁹ Kővágó épp e szemlélet miatt hangsúlyozta, hogy „kívánatos lenne néhány alapelv egyöntetű értelmezésének és gyakorlati alkalmazásának kialakítása.”⁴⁰

A '60-as évek második felében az európai enyhülési folyamat, a szovjet blokk országai között megváltozott viszony és a gazdasági, társadalmi átalakulás hatással volt a nemzetiségek helyzetére, a nemzeti-ségi problémák megítélésére is. A magyarországi nemzetiségek helyzetével foglalkozó 1968. évi PB-határozat a politikai vezetésnek az említett folyamatokra adott reakciójának tekinthető, amelyben egy új, de legalábbis lényeges elemeiben módosított nemzetiségpolitika irányelvei fogalmazódtak meg.

A határozat a folytonosságra helyezte ugyan a hangsúlyt, ezért a tíz évvel korábbi, 1958. évi PB-határozat elveinek helyességét hangsúlyozta. A pártvezetés nem vállalta fel tehát a radikális váltást, illetve azt a látszatot keltette, hogy csupán az elvek hatékonyabb gyakorlati érvényesülését kell elősegíteni. Ha azonban ettől a kommunikációtól eltekintünk, s a szöveg tartalmát, illetve ami kimaradt belőle, valamint a határozatoknak a mindennapokban kifejtett hatását vizsgáljuk, több fontos kérdésben is megállapítható a szemléletváltás.

A korábbiakhoz viszonyítva lényeges változást jelentett az *asszimiláció* folyamatának megítélése. A politikai hatalom immár elvetette az automatizmus elvét, azaz a kisebbségi közösségekkel szemben nem fogalmazta meg elvárásként a magyar társadalomba való beolvadásukat. Ezzel *expressis verbis* elismerték, hogy a nemzetiségek társadalmi integrációja nem valósítható meg nemzeti identitásuk megőrzése nélkül. Ugyanakkor az államnak a kisebbségek fölgyorsult asszimilációjában játszott szerepét, felelősségét elhárították. Bár az előkészítés során íródott elemzések rámutattak az asszimilációs trendek és a 2. világháború utáni államhatalmi represszió – németek kitelepítése, szlovák-magyar lakosságcsere, délszlá-

³⁹ Összefoglaló jelentés a megyei párt és tanácsi vb-üléseken 1969-ben tárgyalt nemzetiségi előterjesztésekről, 1970. május 22. – MNL OL M-KS 288. f. 36. cs. 12. ö.e., és Pártállam, 485-492.

⁴⁰ Összefoglaló jelentés a megyei párt és tanácsi vb-üléseken 1969-ben tárgyalt nemzetiségi előterjesztésekről, 1970. május 22. – MNL OL M-KS 288. f. 36. cs. 12. ö.e., és Pártállam, 485-492.

vokkal szembeni retorziók – közvetlen összefüggéseire, ezeket a magyarázatokat a határozatba nem emelték be. A fölgyorsult asszimilációt a két világháború közötti nemzetiségpolitika és a 2. világháború után végbe ment gazdasági, társadalmi változások természetes hatásával magyarázták. De a dilemma többé nem úgy vetődött föl, hogy az államnak az 'asszimiláció lassítása vagy gyorsítása'-e a feladata, s ezt milyen eszközökkel teheti. Sokkal inkább előtérbe került, hogy milyen körülményekre, intézményekre van ahhoz szükség, hogy egy adott személy nemzeti identitását megőrizhesse, s azt szabadon vállalhassa.

Másik fontos eleme volt a határozatnak, hogy az egyes kisebbségek állami megítélésében meglévő *különbségtétel* megszűnt. Az államhatalom az '50-es évektől kezdődően ugyan azt hangoztatta, hogy a nemzetiségek megítélésének egyetlen kritériuma, hogy „tagjai hogyan teljesítik a szocialista építésből rájuk háruló feladatokat.” Ez azonban nem vonatkozott a német és délszláv közösséghez tartozókra. A velük szembeni diszkriminatív bánásmódot, politikai megbélyegzettségüket az állampolgári jogegyenlőség formális biztosítása ellenére, egészen a '60-as évek elejéig fönntartották. S csak ezt követően került sor e kollektív bűnösség feloldására. Ennek egyik első és fontos lépése volt a német és délszláv nemzetiség tagjai tevékenységének differenciált megítélése. A közösség bűnösség-stigmája a Volksbund-vezetők, az SS-katonák, vagy a titóista különutas politikát támogató délszláv vezetőkre helyeződött át. Bár ez a kommunikáció sem nélkülözte a kollektivitást, ugyanakkor a közösség tagjai számára nyilvánvalóvá tette, hogy az államhatalom immár nem ab ovo tekinti őket bűnösnek és ellenségnek.

A harmadik fontos eleme a határozatnak a *külpolitikai szempontok*, a szomszéd országokban élő magyarság helyzetének a korábbiaknál lényegesen nagyobb mértékben történő figyelembe vétele. Kétségtelen, hogy a trianoni békeszerződést követő évtizedekben a magyar kormányok nemzetiségpolitikáját és a szomszéd országokkal való kapcsolatát, különböző módon és mértékben, de befolyásolta a határon túl élő magyarság helyzete. Fontos azonban e kölcsönhatás mértékét és módját minden esetben vizsgálni.

Közvetlenül a 2. világháború után a magyar kisebbségi közösségek helyzete minimális szerepet játszott Magyarországon és a szomszéd orszá-

gok kapcsolatában, illetve a hazai nemzetiségekkel szemben kialakított nemzetiségpolitikában. A magyar pártvezetés számára bel- és külpolitikai vonatkozásai miatt csak a '60-as évek elejétől értékelődött föl ismét a kisebbségi sorban élő magyarság helyzete. Kétségtelen, hogy a nemzetiségpolitika elveinek újragondolásában szerepet játszott a határon túl élő magyarság romló helyzetére való reagálás. Nem hagyható azonban figyelmen kívül az sem, hogy a különböző nemzetközi szervezetekben, az európai tudományos és közgondolkodásban a nemzeti-, nemzetiségi kérdés elvi szintű rendezésével egyre többet foglalkoztak. Azaz a nemzeti-kérdés különböző aspektusai ismét a fókuszba kerültek. A politikai hatalomnak mindenekelőtt a magyarországi kisebbségek megoldatlan problémáira kellett választ találni, ami szükségszerűen együtt járt a világháború utáni nemzetiségpolitika korrekciójával.

A szemléleti váltást jelzi a tudományos kutatók bevonása a döntés-előkészítésbe, a különböző állami- és pártszervezetek közötti nyíltabb és konkrétabb párbeszéd.

Ugyanakkor az 1968. évi PB-határozat negatívuma megkésettisége, és sok tekintetben felemás volta. Azaz egyszerre van benne jelen a liberalizáció és a dogmatizmus. Ez utóbbit jelzi, hogy szövegszerűen sem az új szemléletet, hanem a folytonosságot hangsúlyozták. A kérdés kezelésének változatlanságát jelzi a határozat titkos minősítése is. A határozatok nyilvánosságra hozatala, ismertetése – megyei, járási, helyi apparátusok – formális volt. Egyenetlenné teszi a határozatot, hogy az elvi, elméleti fejtegetések és a gyakorlati feladat meghatározások keverednek benne.

Figyelemre méltó az a tanácstalanság és zavarodottság, amely a megyei tanácsi- és pártapparátus ülésein megmutatkozott. Egyrészt érzékelték a nemzetiségekkel szembeni nyitottabb politikát, másrészt a kérdésnek az elmúlt másfél évtizedben történt lefojtottsága után, nem tudtak az új elvárásokkal mit kezdeni. Ezért részint negligálták a határozatból rájuk háruló feladatokat, részint fölsőbb utasításra vártak.

Az érdemi szemléletváltást a gyakorlat igazolta vissza. A '70-es évek első felében megkezdődött a szövetségek működésének óvatos demokratizálása. A munkaértekezletek résztvevőinek egyharmadát a közösség tagjai választhatták, a nemzetiségi lapok szerkesztőségeinek mozgástere

megnőtt, személyi összetételének kialakításakor már nem csak a politikai megbízhatóság, de a szakmai kompetenciákat is figyelembe vették. A különböző szintű állami és pártszervezetek rendszeresen foglalkoztak mind a határon túli magyar közösségek, mind a magyarországi nemzetiségek helyzetével. A Hazafias Népfrent területi szervein belül megalakulhattak a nemzetiségi bizottságok. A döntés-előkészítés tudományos megalapozottsága érdekében egyrészt létrehozták a nemzetiségekkel foglalkozó kutatócsoportokat, másrészt a nemzetiségi intézményekre vonatkozó alapidokumentációt.⁴¹

⁴¹ Az 1968. évi párthatározatok értékelésére vonatkozóan lásd még Dobos, 2011. 87-90., Kővágó, 1981. 78., Sewann, 2015. 392.